

ДОСЛІДЖЕННЯ

АННА ВИЛЕґАЛА

(НЕ)ПАМ'ЯТЬ НА РУЇНАХ.
ЗАГИБЕЛЬ ЄВРЕЇВ ЖОВКВИ У СВІДОМОСТІ СУЧАСНИХ
МЕШКАНЦІВ МІСТА

I. Пролог: відправний пункт

Питання пам'яті Голокосту є досить проблемним у тих місцевостях, де після війни, з різних причин, не лишилося свідків. Такою місцевістю є Жовква, маленьке містечко, що тепер є частиною Західної України і лежить на трасі, що веде зі Львова до польського кордону. До війни Жовква входила у Львівське воєводство Другої Речі Посполитої і була типовим галицьким містечком: його одинадцятитисячне населення становили євреї, поляки та українці (приблизно 40, 35 та 25% відповідно)¹.

Вперше надруковано польською як: *Wylegala Anna. (Nie) pamięć na gruzach. Zagłada Żydów żółkiewskich w świadomości nowych mieszkańców miasta // Zagłada Żydów. Studia i Materiały. Pismo Centrum Badań nad Zagładą Żydów* [«Студії та матеріали з вивчення Голокосту». Журнал Польського центру досліджень Голокосту]. – 2011. – Vol. 7. – P. 144–169. Авторизований переклад з польської Марини Чорної.

¹ Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność, stosunki zawodowe. Województwo lwowskie bez miasta Lwowa // Statystyka Polski – Główny Urząd Statystyczny. – Seria C, z. 68. – Warszawa, 1938. – S. 32–38; Турчин А. Адміністративно-статистичний огляд 1880–1979 // Жовківщина. Історико-мемуарний збірник / Ред. І. Каліка. – Львів, 1995. – Т. 2. – С. 94. Етнічний склад міста подаю приблизно, з огляду на різницю в різних доступних джерелах, з яких жодне не є абсолютно надійним; найчастіше вони не враховують етнічно-національних складнощів ідентичності, спираю-

Під час війни в Жовкві з'явилося гетто, в якому були не лише місцеві євреї, а й також євреї з навколишніх менших містечок². Частина мешканців гетто потрапила до табору смерті Белжець (ліквідація відбулася 25 листопада 1943 р.), а ті, хто залишився, як і в багатьох інших містечках на Галичині, загинули під час масових ексекуцій на очах своїх сусідів. Голокост у Жовкві пережили 74 особи – це ті, кого переховували християни, хто ховався у лісі, хто був вивезений на схід радянською владою. Після «визволення» Жовкви Червоною армією в місті залишилося буквально декілька євреїв, і ті, хто врятувався, виїхали з Жовкви під час повоєнної «репатріації» польського населення³. На сьогодні в місті є тільки одна родина, яка відкрито заявляє про свою єврейську належність.

Жовква, як громада, під час війни зіштовхнулася не лише з Голокостом. Під час першої радянської окупації (1939–1941 рр.) масові репресії були спрямовані проти польської та української інтелігенції. Цю політику було продовжено після «визволення» Жовкви Червоною армією в 1944 р. В 1944–1946 рр. місто залишила більшість поляків, які «добровільно репатріювали» в Польщу. Влада взялася за розбудову нової радянської Жовкви, почавши з розправи над українським патріотичним рухом. До 1952 р. арештовано, вивезено до Сибіру або розстріляно кількасот українців із Жовкви – членів УПА, тих, хто допомагав партизанам або тільки був у тому підозрюваний. До майже пустого міста почали приїжджати нові поселенці. Першою групою були українці, депортовані з теренів Східної Польщі: Холмщини, околиць Любачова і Томашова. Другу групу становили українці з навколишніх сіл, які в пошуках кращих умов життя перебиралися до міста. Третю, найменшу,

---

чись на такі критерії, як релігія чи мова. Щодо суперечливості даних загального перепису в 1931 р. див.: *Siudut G.* Pochodzenie wyznaniowo-narodowościowe ludności Małopolski Wschodniej i Lwowa wedle spisu ludności z 1931 r. // *Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura / Red. H. Żaliński, K. Karolczak.* – Kraków, 1998. – Т. 2. – S. 261–280; *Trojański P.* Liczba, rozmieszczenie oraz struktura wewnętrzna ludności wyznania mojżeszowego // *Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura / Red. H. Żaliński, K. Karolczak.* – Kraków, 1998. – Т. 2. – S. 243–260.

² У Жовкві гетто з'явилося на початку грудня 1942 р. Воно було закрите та оточене колючим дротом.

³ Докладний опис Голокосту в Жовкві та список урятованих див.: *Taffet G.* Zagłada Żydów żółkiewskich. – Łódź, 1946. – 71 s. Дані про Голокост у Жовкві, якщо не зазначено інше, подаю з цього джерела.

але дуже важливу групу – «ідеологічні мігранти», тобто представники радянської влади, завданням яких була радянізація міста. Серед них були солдати та офіцери Радянської армії (в Жовкві після війни стояв великий військовий гарнізон), співробітники різних служб та члени компартії, а також учителі, інженери та службовці зі Східної України та інших республік Радянського Союзу⁴. Це вони становили нову еліту Жовкви та були головними бенефіціантами нової реальності.

У цьому новому суспільстві пам'ять про Голокост не була вигідною для влади, а в повоєнній атмосфері страху нечисленні довоєнні мешканці неохоче розповідали приїжджим про історію свого краю. Жовква мала стати взірцевим радянським містом, з новими мешканцями, відірваними від свого коріння, і з дуже вибірковим підходом до історії міста. Ідентичність нової Жовкви мала спиратися на міф про відвічну українськість цих земель, традиції підпільного комуністичного руху в міжвоєнний період та розповіді про утиски українських селян і робітників з боку польських панів. Тут не було місця для пам'яті про Голокост. Хоча сам факт і не заперечувався, проте і не було спроб із цього зробити елемент ідентичності міста. Така позиція відповідала загальнорадянському стандарту: Голокост не міг бути в радянській пам'яті подією першоплановою, інакше він применшував би значення всіх жертв Великої Вітчизняної війни сукупно як «радянських громадян»⁵. У випадку з Жовквою характерна для СРСР байдужість щодо Голокосту виявиться, зокрема, на прикладі подальшої долі єврейської матеріальної спадщини: синагогу в стилі ренесансу, що збереглася, після війни перетворили на склад солі, внаслідок чого повністю знищено її внутрішню частину; єврейське кладовище в 1970-х роках зрівняли із землею, аби там розмістити базар.

Саме в такому контексті можна поставити питання пам'яті про Голокост сьогодні в Жовкві. Минуло майже двадцять років з часу падіння комунізму, радянську ідеологічну політику замінила електична

---

⁴ Про радянізацію Західної України в 1940 рр. див.: *Marples D.R.* Stalinism in Ukraine in the 1940s. – New York: St. Martin's Press, 1993. – 248 p.

⁵ Про місце Другої світової війни в історичній політиці СРСР див.: *Кисла Ю.* Конструювання української історичної пам'яті в УРСР впродовж сталінського періоду (1930-ті – 1950-ті рр.) // Міжкультурний діалог. – К.: Дух і літера, 2009. – Т.І: Ідентичність. – С. 221–244; *Гриневиц В.* Міт війни та війна мітів // *Критика*. – 2005. – № 5 (91). – С. 2–8.

політика пам'яті, яку провадить українська держава⁶. Пам'ять про Голокост досі не є одним з головних елементів у конструюванні ідентичності міста, проте її культивування вже є можливим. На базарі-цивтарі та на місці масових ексекцій за містом з'явилися пам'ятники, які увіковічують євреїв Жовкви, встановлені частково з почину мешканців, частково з ініціативи та за фінансової підтримки тих, хто пережив Голокост і мешкає сьогодні не в Україні. До Жовкви приїздять численні групи євреїв з Ізраїлю та США.

У цій статті я хотіла відповісти на питання, як нова ситуація, що склалася, впливає на форму пам'яті про євреїв у сучасній Жовкві. Мене цікавитиме не стільки відтворення подій Голокосту, скільки спроба дізнатися, чи ця пам'ять передана новим поселенцям, тим, хто не мав досвіду життя в багатонаціональній довоєнній Жовкві. Чи ті, хто приїхав до Жовкви в 1940-х, 1950-х роках, знають про багатовікову історію єврейсько-польсько-українського співіснування в цьому місці та про його трагічний кінець? Якщо пам'ять про Голокост була передана новим мешканцям Жовкви, чи відбулося це офіційно, публічно, чи на особистому, сусідському рівні? Чи знають взагалі і що саме знають на цю тему представники молодого покоління? Використовуючи термін «пам'ять», говорячи про нових мешканців Жовкви, маю на увазі, безумовно, не біографічну пам'ять, а суспільну, власне те, що Барбара Шацка визначила щодо досвіду як «знання про», а Домінік Лакапра – як «вторинну пам'ять» (*secondary memory*)⁷. Позаяк метою цієї праці не є створення нової термінології, тож зі стилістичних позицій використовую в ній наведені терміни: «пам'ять/пам'ятати» та «знання/знати».

Емпіричним матеріалом, що лежить в основі цього дослідження, є 84 інтерв'ю, зібрані в Жовкві в 2008–2010 рр.; серед них з метою

⁶ Про історичну політику незалежної України, зокрема, див.: *Strzyjek T.* Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004. – Warszawa, 2005; *Marples D.R.* Heroes and Villains. Creating National History in Contemporary Ukraine. – Budapest; New York: Central European Press, 2008. – 363 p.

⁷ Див.: *LaCapra D.* History and Memory after Auschwitz. – Chicago: Cornell University Press, 1998. – 232 s.; *Szaccka B.* Czas przeszły, pamięć, mit. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe «Scholar», 2006. – 239 s.

аналізу обрано розмови з людьми, які приїхали до Жовкви після 1945 р., а також з їхніми дітьми та внуками (в повному зібранні містяться також інтерв'ю з людьми, які мешкали в Жовкві перед 1945 р., та з членами їхніх родин)⁸. Дослідження проводилося за принципом опитування поколінь, у родинах – представників окремих поколінь, з метою простежити не лише динаміку зміни пам'яті, а й характер її передачі. Розмови з найстарішими були проведені за принципом біографічного інтерв'ю, а інтерв'ю з молодшими представниками мали тематичні відступи⁹.

II. Почуте: що пам'ятають переселенці

У своєму хвилюючому нарисі про подорож в Україні слідами «Голокосту від куль» французький священик і дослідник-аматор Патрік Дебуа наголосив, що є три різновиди свідків Голокосту: ті, хто самі нічого не бачили, але чули від свідків; ті, що бачили; ті, кого примушували брати участь у вбивствах¹⁰. Своєю чергою, Роза Леман, пишучи у книжці «Симбіоз та амбівалентність. Поляки та євреї у маленькому галицькому місті» про сучасний стан пам'яті в багатонаціональному до війни містечку Яслиська біля Санока, виділяє три категорії розповідей про Голокост: розповіді жертв, свідків та сторонніх осіб, до яких

---

⁸ Частина з них була проведена завдяки стипендії, що її авторка отримала від Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN. Показчик респондентів, цитати яких використано в тексті, наведено наприкінці статті; великими літерами позначено покоління (*A* – найстаріші, народжені у 1918–1936 рр.; *B* – середні, народжені у 1937–1966 рр., *B* – наймолодші, народжені після 1972 р.; серед респондентів осіб 1967–1971 рр. народження не було, позаяк розподіл за поколіннями ґрунтується на всій вибірці з моїх досліджень, але частина інтерв'ю в цій статті не використовувалася); скорочення: *жс* – жінка, *ч* – чоловік. Національність вказано згідно із самоідентифікацією респондента.

⁹ Про наукові принципи біографічного інтерв'ю див.: *Kaźmierska K.* Wywiad narracyjny – technika i pojęcie analityczne // *Biografia a tożsamość narodowa* / Red. M. Czyżewski, A. Piotrowski, A. Rokuszewska-Pawełek. – Łódź, 1996 – S. 35–45; *Helling I.K.* Metoda badań biograficznych // *Metoda biograficzna w socjologii* / Red. J. Włodarek, M. Ziółkowski. – Warszawa; Poznań, 1990. – S. 13–38.

¹⁰ Див.: *Desbois P.* The Holocaust by Bullets. A Priest's Journey to Uncover the Truth behind the Murder of 1.5 Million Jews / Transl. by Catherine Spencer. – New York: Palgrave Macmillan, 2008. – P. 74–75.

відносить, зокрема, наступні покоління, в тому числі нащадків жертв та свідків¹¹. Інформанти, спогади яких тут будуть проаналізовані, за подібною класифікацією належать до різних умовних груп, серед яких найближчою до подій Голокосту є та, представники якої почули розповіді про Голокост від свідків уже після війни. За винятком поодиноких випадків¹², серед представників найстаршого покоління переселенців не було тих, хто б не знав, що сталося з євреями. Переселенці застали в Жовкві лише сліди існування єврейської громади, тож їхні спогади ґрунтувалися винятково на чужих розповідях, а не на їхньому власному досвіді. Це значною мірою вплинуло на характер їхніх розповідей: події, про які лише чув, але яких не пережив, а особливо ті, що не стосуються своєї групи, погано запам'ятовуються. Переселенці рідко порушували тему Голокосту в першій автобіографічній частині інтерв'ю; їхні розповіді також не були розлогими, зазвичай мені доводилося ставити багато прямих запитань. Іноді відповідь обмежувалася лише одним реченням: «Тут, як розповідають люди, теж з євреями так розправлялися, повбивали, позакопували» (1Аж) [оригінал польською].

Безумовно, найбільше про вбивства євреїв Жовкви знають ті, хто до 1945 року жив неподалік, у найближчих селах. Найчастіше люди розповідають про довоєнний період, позаяк тоді вони мали більше можливостей їздити, тож бували і в Жовкві, вирішуючи свої щоденні справи. Живучи поблизу, вони часто бачили, що відбувалося з євреями Жовкви під час війни: потяги, що їхали в напрямку табору, в'язнів, що працювали, втікачів, іноді – саму екзекуцію. Водночас у їхніх розповідях можна знайти речі дуже антисемітські, які більше вписуються в ідеологію сучасного (політичного), аніж традиційного

¹¹ Див.: *Lehmann R.* Symbiosis and Ambivalence. Poles and Jews in a Small Galician Town. – Oxford; New York, 2001. – P. 183–185.

¹² Такі випадки, як і незнання інших сторінок історії (наприклад, про присутність у Жовкві поляків), були зумовлені здебільшого психологічними обставинами, аніж соціальним контекстом. Деяка частина респондентів демонструвала виняткову зосередженість на сучасності й стійку відсутність зацікавлення минулим. Ельжбета Тарковська у своєму аналізі ставлення поляків до минулого і часу як такого називає таке ставлення до минулого «презентичною орієнтацією» (*orientacja prezentystyczna*). Див.: *Tarkowska E.* Czas w życiu Polaków. – Warszawa: IFIS PAN, 2005. – 168 s.

(релігійного) антисемітизму¹³. Незважаючи на знання про Голокост, по суті, з перших уст, негативний образ довоєнного повсякдення в розповідях змальовується більш яскраво та виразно, аніж образ Голокосту як такого:

В.: Трошки пам'ятаю. Де жиди які були, де шось купляли. Така ше була невелика, з татом не раз приїжала до Жовкви.

П.: Тут жидів було багато?

В.: Було. Скажу, Жовква – то майже було жидівське місто. Я Вам скажу, шо я жида не поважаю. Я казала, німець бив, він їх мало бив. Вони і далі сі жиди при владі! То є дуже рідко, шоби жид господарив. Він тіко любе, шоб хтось на нього робив і він когось використовував. Троха було тяжко дивитись, як їх били. Але так от я в своїй душі. Так як нині диви сі, як то ти жиди світом керуют. То ніхто не керує, то просто жид керує всім світом. І їхня та наглість, та хитрість. Мільйонери, мільярдери, а теперка вже банкрутуют. Ті банки... то всьо жиди.

П.: Але вбивали тоді німці євреїв, так?

В.: Били. Ту во наша вулиця то шо є тепер. Вони жили, то було гетто загороджене. Але вони їх ту не так вбивали. Вони їх... ну там викопували ями (2Аж).

Якщо до війни для приїжджих із групи «сільських сусідів» найближчим містом була не Жовква, у своїх розповідях вони часто порівнюють ситуацію в цих населених пунктах, за аналогією відтворюють, кожен по-своєму, те, що мало б статися також і в Жовкві.

П.: А євреї тут були в Жовкві?

В.: Ой, багато, євреїв багато було. І в Золочеві, о-йо-йой... Як би то так, я не знаю, скільки б зараз їх було тих євреїв, ужас. І в основному всі, вся торгівля все таке, то в основному було все в руках євреїв. Або поляків, ну поляки більше так занімали-

---

¹³ Використовую поділ на традиційний та сучасний антисемітизм згідно з: Antysemityzm w Polsce i na Ukrainie. Raport z badań / Red. I. Krzemiński. – Warszawa, 2004. – S. 20–22.

ся політикою, розумієте, а таке, таке от фінанси, то все було євреї. Лікарі, то майже були всі євреї, адвокати майже були всі євреї, отаке, і воно зараз так є.

П.: Але ж їх тут теж знищили в більшості євреїв?

В.: Ну а як же ж, то всьо було знищено.

П.: А чи місцеві розповідали про те, що сталося з євреями тут іменно в Жовкві?

В.: Та і зараз розказують, що били євреїв, ну а як же, ну та то знають всі. То ж не ховається (ЗАЧ).

Безумовно, на підставі цього незначного матеріалу не можна робити однозначних висновків про вищий, аніж в інших групах, рівень антисемітизму серед економічних мігрантів із села. Проте варто звернути увагу, що серед освічених людей¹⁴ немає проявів антисемітизму в жодній формі. Такі люди значно рідше висловлюють узагальнюючі твердження, які стосуються «типового єврея», частіше на запитання про євреїв та їхню долю намагаються пригадати конкретний випадок, про який знають, а лише тоді формулюють загальне твердження.

Було євреїв, тут було і після, о, був такий Ляйнер¹⁵. Ви знаєте, він похований тут в нас, в Жовкві, то він, як розказував свою історію життя. Його по вулиці Кутузова жила вчителька. Вчителі, він математик, а вона теж математик. Там свій будиночок мали. То вона та, ті вчителі переховували євреїв, євреїв, жінку того Ляйнера. Він шось... його ловили, і він розказував – то ціла історія. Він, його

¹⁴ Тобто тих, хто має середню освіту. Серед жовківських співрозмовників із найстаршого покоління не було жодної особи з вищою освітою. Якщо вважати освіту ознакою високого суспільного статусу, то це є доказом того, що принаймні для цієї групи респондентів бути переселенцем означало бути суспільно маргіналізованою людиною.

¹⁵ Зигмунд Ляйнер був одним із тих двох, що врятувалися від Голокосту і вирішили залишитися в Жовкві. Після війни виступав як свідок у процесах проти нацистських злочинців, залишив спогади, його свідчення також були записані на відео (USC Shoah Foundation Institute, № 40403). Його прізвище згадувалося майже завжди, коли йшлося про питання, чи жили євреї в Жовкві по війні. В цій ситуації його можна розглядати як загальновідому особу, тож у наведених цитатах я відходжу від принципів анонімності і називаю його ім'я.

ловили, а він тікав, десь звідти якось вдавалося, він, як розказував, а таки він був директором хлібопекарні тут.

П.: В Жовкві?

В.: Так, такий порядна людина. Такий. І вірші почав писати, щось твори, спогади. Вже тут жили, вже 22 роки ми тут, то він приходив, щоб я редагувала йому то. На українській мові, знаєте? От, і тоді він цей ше були тут, ше тут було кілька євреїв, було було вже лишились ті, ше залишились, а тоді гето було таке (4Аж).

В обох вище поданих цитатах з'являється дуже важливий елемент повоєнних розмов із «місцевими». Зрозуміло, що чим більше було повоєнних контактів приїжджих із тими, хто пережив війну в Жовкві, і чим активнішими були ці контакти, тим більше ці співрозмовники знали про євреїв, як у міжвоєнний період, так і під час Голокосту в Жовкві. Як пише Давид Лоуенталь, кожне нове згадування якогось спогаду змінює цей спогад і надає йому нового сенсу, передовсім підживлює його і береже від забуття¹⁶; водночас багаторазове пригадування чужих спогадів може призвести до того, що вони стануть настільки реальними, як свої власні. Ті, хто на запитання про євреїв Жовкви відповідали стисло або одразу ж мимоволі переходили до опису долі євреїв у своїх рідних місцевостях, не пам'ятали, щоб їхні сусіди або інші корінні мешканці Жовкви порушували цю тему. Рефлексії співрозмовниці з приводу, що про Голокост його свідки розповідали дуже мало, а відповідно молодше покоління про це вже майже нічого не знає, знайдемо в нижче наведеному фрагменті. І, незважаючи на свою початкову заяву, ця співрозмовниця є, безумовно, одним із тих інформантів, хто знає порівняно багато. Тут варто звернути увагу, що оповідачка дуже впевнено розповідає про речі, про які дізналася з перших уст – від сусідів, місцевих українців або єврейської родини, яка колись жила в її домі, а в 1990-х рр. відвідала її.

В.: Бо то було гетто, вся ця вулиця в Жовкві, то було гетто, тут загороджені були жиди. То жиди жили тут. То ж вся вулиця жидівська.

---

¹⁶ Див.: *Lowenthal D. The Past is a Foreign Country.* – Cambridge, 1985. – P. 213.

П.: І в цій першій хаті, де ви жили, також жиди?

В.: Так! А туво одного жида: та хата і та хата одного жида. Колись жиди вкладали гроші в таку нерухомість. Вони не склали гроші. І там чотири хати і то були всі жидівські хати. То ті жителі, що тут живуть, то вони знають, як шо, але тепер вже мало старих вже не лишилося, щоб вони ще пам'ятають. А молодьож не знає. То, рахуйте, з 46-го року, з 47-го, то ми старі. А колись шо ми знали? Нічо. Колись ми в 46-й році приїхали, то були молоді. Ми не знали нічого. То старі знали, а старі помирили, то ми тільки то шо чули від старих.

П.: Але тут, коли ви приїхали, вже жидів не було?

В.: Не, не. То вже були рускі, а жиди, а за німців їх всіх забрали. В Жовкві дуже багато виховалося жидів. Є такі люди... то вже помиралі. Ляйнер був такий, жінка його випереховаласі, він переховався. Потім ше там на широкій вулиці були такі люди же переховували жидів.

П.: Але більшість була знищена в час війни? Жидів...

В.: А як же, а як же. Вони, оці-во, то кажуть, шо вони виїхали в Польщу. Вони були в Польщі, ті, шо з нашої хати, вони повтікали в Польщу. А з Польщі тепер вони вже в Ізраїлі. А то хто живий, як ми, то втік. То були такі же не мали змоги втікнути, то...

П.: І про те все вам місцеві розповідали, про те, шо тут жиди були?

В.: Так, так! То ті, шо тут жив, жовківські, хто жив в Жовкві, народився в Жовкві, то вони розказували (5Аж).

Тема післявоєнних розмов про долю євреїв зринає також у розповіді наступного співрозмовника. Тут простежується цікава закономірність: люди, спогади яких про події Голокосту в їхніх рідних місцевостях були дуже емоційними й докладними, як правило, більше цікавилися подіями в Жовкві і, розповідаючи про них, виявляли більше співчуття та емпатії. Інакше кажучи, той, хто в іншому місці пережив події Голокосту як свідок, швидше сприймав інформацію про Голокост у новому місці, куди переселявся, і більше переймався цим питанням.

П.: Коли ви приїхали в Жовкву, були тут ще євреї?

В.: Були. В нас, в Жовкві, по розмові, небагато євреїв. Ну були євреїв трохи. Під час війни, німець коли тут був, то він їх знищив. Дуже багато знищили. Ви знаєте, масово нищили євреїв. В нас тут є єврейський цвинтар, зараз там базар знаходиться. То там колись хоронили євреїв. Але багато їх німець забрав і вивіз їх в табори. Я ще вернусь, ви розмову завели за євреїв. Я вам розказував, що німець розстріляв цю Сару, маленьку дівчинку, їй десь було 12 років. Я, як сьогодні, пам'ятаю. Така гарна. Коса в неї дуже довга була. А через Белз, є таке місто Белз. В Белзі їх збирали, звозили до Белза, в Белзі їх всіх влаштовували в вагони такі, називали телятники, і везли в Белзець, там були табори. І вони через наше село їх провозили. І ми вже знали, корови пасли, то ми вже знали, вони точно в один час везли. Поїзд 4-5 вагонів. Йшов він точно в один час, бо ми вже знали, коли буде йти той поїзд 4-5 вагонів. Впереді вагон для охорони і ззаді вагон для охорони, там 4 вагони. Тих євреїв везли. То вони викидали. Такі маленькі вікна там були. Проломлювали ті вікна і бачили нас, людей – викидали маленьких дітей через вікна. З надією, що вони спасуться. І в нас були такі люди, які десь двох дітей забрали. Ну ніхто нічого не знав. Але прийшов відповідний час, то вже був десь кінець 44-го року. І хтось виказав. І тих малих дітей тоже забрали і того господаря. То їх розстріляли, а що зробили з тими дїтьми, то ми не знаєм, а тих, хто переховував тих дітей, прямо у себе на подвір'ї, тих німці розстріляли. То в Жовкві тоже було дуже багато євреїв. В Жовкві було десь 30% а то і 40% населення євреїв. Коли до війни тут проживало десь до 15 тисяч населення, то 40% були євреї. 40% були поляків, і 20-25% було українців. [...] То і по історії книжки пишуть, дуже багато було євреїв, в них тут була, ви бачили, синагога, дуже величезна синагога. Спеціально у них був цвинтар, і місцеві мешканці, хто отут, в мене такий друг був Р., каже, я пам'ятаю, на два роки старший, каже: «Скільки в нас було євреїв». Отіво всі підсіння, там євреї жили, торгували і тому подібне (6Ач).

У випадку з цим та наступним фрагментами шкодувати можна лише про те, що неможливо через транскрипцію передати позавербальний аспект розповіді. Структура та загальний зміст розповіді подібні до наступного уривка: запитання про євреїв Жовкви пробуджує спогади про потяги, що йшли з рідного села до Белжеця, з'являється мотив допомоги євреям.

- В.: А людей було повно, то рахуйте було шість тисяч жидів в Жовкві говорят. Правда, Ромку? Шість тисяч було.
- П.: Але тут вже коли ви приїхали, то жидів не стало?..
- В.: Та де... Жиди вже були в Белзу... або вон там за Стрельбищем. Більше в Бевзі були. А ту вже не.
- П.: А коли Ви ще жили в себе, на селі, то?
- В.: То ще в Бевзі жиди возили, що нам смерділо... годі було на полі робити ту.
- П.: Але про це люди знали, всі про це навколо про те, що там той є, табір?
- В.: Хто наші люди всі? Поляки і...
- П.: Ага, чи знали?
- В.: Поляки, наші люди, чо ж не знали? Там кіптява смерділа – годі було на полі робити. Тіко там їх не палили, а одержу спалювали. То та одержу смерділа. Там копали рів, клякали на коліна. Ту німці грали на гармоніях. На гармонії. Ходили там хлопці двох чи трьох ззаду. Пак – в рів, пак – в рів. Є понамальовувано, фотографії. Так було. Їх там в яму загорнули, в яму. Ти сам ще живий, на то всьо копав ями, і то всьо.
- П.: А чи хтось переховував євреїв в селі? Чи були такі?
- В.: Хто як переховував, то була написана в Томашові така велика таблиця, як пів тої стіни, во... хто, значить, руского пленного переховує, як втікне і жида, кара śmierci. Зрозуміли, шо я казав по-польську? Кара смерті. [...] Все в центрі то самі жиди були. І во наша вулиця, тово Лермонтова, а то рахуй, всьо самі жиди були. Наша хата, де во мама, то жид.
- П.: А ці всі речі, шо Ви про євреїв розповідали, то звідки знаєте, бо ж, коли Ви прийшли, то вже не було тут євреїв?

В.: Де, в Жовкві? То було чисто. От туво ше ся жид, ховав та як йдеш до пошти, то печеня так там віконце, та? І там ся ховав жид, і хтось десь їсти му там на шнурочку подавав. Якась зараза, розумієш, продала. Продала, і його німці взяли... він там сидів (7Ач).

Якщо прослухати обидва фрагменти замість прочитання транскрипції, крім наявних навіть у самому записі стилістичних відмінностей, головним чином через різний рівень освіти співрозмовників, що вплинуло і на зміст розповіді, можна помітити абсолютно інший тон голосу та діаметрально протилежний емоційний стан, яким пронизані обидві розповіді. Перший співрозмовник розповідає досить спокійно, не робить жодних оціночних суджень. Однак безпомилково можна визначити емоції, які відчуються в його голосі: жаль на самому початку, смуток, а коли говорить про маленьку Сару – схвильованість. Розповідь другого співрозмовника, якщо брати до уваги його лексику, створює менш емоційне враження – фрази на кшталт «євреї вже були в Белжці» або «тут вже було чисто» свідчать, що Голокост не викликає в нього якихось особливих емоцій, але винуватців трагедії він однозначно засуджує («якась зараза видала»). Тон його голосу теж досить байдужий і змінюється лише в той момент, коли свідок говорить про кару смерті, яка загрожувала тим, хто переховував євреїв.

Емоційний рівень (а точніше, його повна відсутність), що спостерігається в розповідях про євреїв із Жовкви, дає підстави серед розмов із депортованими з Польщі українцями виділити іще один тип інтерв'ю. Для багатьох співрозмовників характерною є відсутність будь-якої зацікавленості та емоційної реакції на запитання про долю євреїв Жовкви. Ці люди знають, хоч, зазвичай, і без жодних подробиць, що перед війною в місті була єврейська громада, знають також, що з нею сталося, але це не є для них важливою темою, вартою того, щоб про неї вести мову. Дуже часто, відповідаючи на запитання про євреїв, по кількох реченнях співбесідники майже непомітно переходять до інших подій часів війни в Жовкві, подій, які відбулися з їхньою національною групою, з українцями. Сутність такого ставлення можна передати твердженням: «нас тут не було, тож нічого не знаємо, а позаяк це не були наші, то нас це не цікавить».

П.: А чи тут, у Жовкві, було багато євреїв?

В.: В Жовкві? Та було, ціле місто було жидівське, кажут. Самі ті... магазини, склепи, то всьо... то всьо було єврейське. Там така стоїт божниця їхня ше яось... і церква наша гарна ту є... ті, монахи-васильяни... правлят.

П.: А після... після війни якісь євреї залишилися в Жовкві чи ні?

В.: Я не знаю. Ну, та шо вони їх всіх... хто втік, а хто не втік, то так само то всьо повибивали. Та шо там. Як вже москалі... як німці но надходили, а москалі втікали... там, як є міська рада, там ті мури є вколо того... там такий... скіко вони там тих людей... там навіть збоку тепер їм поставили таку капли-таку пам'ятник такий. Скіко там їх дітей, людей, навіть дітей, дівчаток по п'ятнайцять років, хлопців... кого такво де заплари на дорозі, пхали тудя і то всьо там помордували (8Аж).

Привертає увагу схвильованість, яка відчувається в цитованому фрагменті про вбивства представниками радянської влади в'язнів із місцевої тюрми в 1941 р. Хоча ця подія теж трагічна, але набагато менша порівняно з Голокостом; вона відбулася ще до переїзду співрозмовниці до Жовкви і була нею «націоналізована», сприйнята як така, що стосується частини її групи. Євреї, вочевидь, не належать до цієї групи.

Щось подібне бачимо в розповідях про євреїв співбесідників, які приїхали зі сходу, як українців, так і росіян. Досить характерно для цієї групи є така відповідь на запитання, чи в той час, коли співрозмовниця приїхала до Жовкви, були там крім поляків ще якісь єврейські родини: «А я там точно не знаю. Знаю, що тих євреїв тут десь вивозили, чи вони самі виїжджали. Їх переслідували, тих євреїв. Але так докладно, то я не знаю» (9Аж). Дивує в усіх інтерв'ю не стільки брак співчуття, скільки байдужість до того, що відбувалося до та під час війни в Жовкві, незважаючи, чи те минуле стосувалося долі українців, поляків або євреїв. Але це зовсім не означає, що співрозмовники ніколи не стикалися з євреями як з етнічною групою чи з проблемою Голокосту. Одна респондентка, українка родом із Полтавщини, навіть переховувала єврейку під час війни. Її розповідь значною мірою відрізняється від

цілої низки інтерв'ю депортованих із Польщі українців, які теж згадували про долю «своїх» євреїв.

П.: А ви казали, що євреїв тут вже не було багато, коли ви приїхали?

В.: Нє, не було. Це я тільки знала одного Ляйнер, то євреї був.

П.: А раніше, то вони тут були?

В.: Були, да. Раніше тут, казали, що багато було євреїв.

П.: А вони повиїджали?

В.: Повиїджали. В Ізраїль повиїджали. А Бог його знає, куди вони поїхали. Більше по-моєму вони в Ізраїль поїхали.

П.: А за німців тут вбивали євреїв?

В.: Вбивали, да. Але люди десь переховували їх. Там і в Донбасі були євреї. І в нас навіть була лікар, ми переховували. Була Валентіна... лікар-терапевт. І два роки німці були. І вона два роки в нас була. І німці були! В одній кімнаті німці були. В нас же будинок був цілий, а в сорок третьом бомбили... то наші бомбили німців, то сусідський дом розбили, а в нас хвиля така – вікна вибили. Але німців не було тоді. Були німецькі апарати, арматура якась там була... ну я вже так забула. Але знаю, що в нас вона була, так боялись ми, бо часом німці було приходили, перевіряли, то вона ночувала в підвалі. Ліжко туди і вона там більше ночувала. Вона була схожа на мою сестру. І одівалася в сестрине, там у саду що-небудь робила, полола. В нас була така усадьба велика... а сестра моя працювала в совхозі. Вона пішла на роботу, а ця полола тут, дома. То думали, що то моя сестра, Маруся. Вони гукають їй: «Маруся!» А вона озивалася. І вони думали, що то сестра. І так вижила. Потом чоловік приїхав її, дуже благодарив. І вони виїхали. Я вийшла заміж, вона ще була в нас на весіллі... (10Аж).

Співрозмовниця не повернулася до теми євреїв у Жовкві. А згадуючи історію врятованої єврейки, вона не стільки намагалася провести порівняння, скільки просто продовжити розмову: більш нічого про це

місто не знаю, це не моя історія і я ніколи цим не цікавилася, але можу розповісти пані про щось подібне, навіть цікавіше, що сталося зі мною. Доля євреїв Жовкви, про яку вона, ймовірно, знає, зводиться для неї до двох слів: «так, вбивали». Це доля незнайомих людей, про яких їй ніхто ніколи не розповідав, а отже – анонімних.

А це ось з групи нових мешканців Жовкви, які приїхали зі сходу, це дві особи, які не знали, що в Жовкві до війни жили якісь євреї, а відповідно, не знали про їхню подальшу трагічну долю. На запитання, чи їм відомо, хто в цьому місті жив до війни, відповідають:

Ну, тут в основному жило місцеве населення, українці, поляки. Ну а тут іще ж було дуже багато воєнних частин, тут багато солдатів було, це я пам'ятаю. А так, в основному, українці, поляки, рідко руськіє, євреї (11Аж).

Євреї, переконана ця співрозмовниця, з'явилися в Жовкві лише після війни, разом з представниками усіх інших національностей, які приїхали до міста з метою радянської комуністичної та інтернаціональної колонізації Західної України. «Колонізатори» єврейської національності, звісно ж, зустрічалися в Жовкві, однак, як на мене, той факт, що співрозмовниці з групи радянзаторів нічого не було відомо про загибель євреїв Жовкви, не є випадковим. Однією з причин є дуже велика, більша, аніж у випадку з українцями з Польщі чи переселенцями із села, дистанція між новоприїжджими та маленькою групою місцевого населення Жовкви, що залишилася після війни. До новоприбулих місцеві ставилися стримано та іноді з погордою, а крім того, східняків боялися та ненавиділи як представників репресивної, нав'язаної системи. Переселенці зі сходу, своєю чергою, боялися та не любили місцевих, вважаючи їх бандерівцями та націоналістами. Ситуація, що склалася, не сприяла взаємним контактам, а особливо таким, що вимагали б певного рівня довіри в розмовах про події війни¹⁷. А коли ситуація стабілізувалася

¹⁷ Брак довіри та замовчування багатьох потенційно важливих тем були характерною рисою життя суспільства в усьому СРСР, а не лише в нещодавно приєднаній до радянської України Галичині. Див.: *Figes O. Szepty. Życie w stalinowskiej Rosji*. Tłum. W. Jeżewski. – Warszawa, 2009. – 664 s.

настільки, що представники обох груп почали тісніше контактувати, Голокост став уже подією минулих років, тим паче не актуальною, бо це не стосувалося «нас» і вже не було безпосередніх його жертв, а отже, переходив до категорії речей, які легко забуваються і, якщо про них мовчати, стають майже нереальними. Інша причина могла полягати в загальному ставленні приїжджих зі сходу до національного питання. Виховані в душі радянського інтернаціоналізму, вже від початку вони були менш вразливими в національних питаннях, зовсім не помічаючи наявності в Жовкві представників різних національностей, не беручи до уваги, наприклад, хто з колег на роботі був українцем, хто – поляком, а хто – євреєм. Саме тому їх зовсім не цікавило багатонаціональне минуле міста. Цьому сприяла повоєнна історична політика СРСР, згідно з якою радянських євреїв, які загинули під час Голокосту, зараховували до загальної кількості радянських жертв війни¹⁸. За такого ідеологічного клімату не важко бути в невіданні.

III. Наступні покоління: в меандрах пам'яті

Молодше покоління мешканців Жовкви, незалежно від того, ким були їхні батьки та діди, можна віднести лише до категорії чужих, у найкращому випадку, чужих, що цікавляться тематикою, а отже, тих, які відповідно до класифікації П. Дебуа можуть бути опосередкованими свідками. Але чи є ними мої респонденти? Більшість із них знає, що в їхньому місті до війни була єврейська громада, проте знання про неї є досить фрагментарними та неконкретними. Часом усе зводиться до одного речення:

А до війни-то половина Жовкви були євреїв, то навіть більше (12Бч).

Важливо, що значно більше, аніж про Голокост, мої респонденти знають про довоєнну єврейську громаду. Передусім це інформація книжково-екскурсійна (відсоток євреїв із загальної кількості населення, відомі постаті, архітектура), іноді від людей, які походять із довколишніх сіл,

---

¹⁸ Див.: *Гриневич В.* Зазнач. праця. – С. 2–8; *Snyder T.* Holocaust: ignorowana rzeczywistość // *Res Publica Nowa.* – 2009. – № 7. Подібна ситуація була і в ПНР.

можна почути анекдоти, що збереглися в їхніх родинях, про «своїх євреїв». Проте ніколи не згадують про Голокост, тож марно шукати історії про знайомих бабусі чи дідуся, які були вивезені та загинули в Белжеці. Цю проблему добре ілюструє розповідь жінки, яка, докладно описавши єврейську родину, що купувала у її баби молоко, про долю євреїв Жовкви під час війни говорить дуже поверхово, вживаючи багато слів («якийсь», «десь» тощо), які свідчать, що як оповідач вона почувалася недостатньо вільно:

- П.: А про знищення євреїв також, жидів, розповідали? Ну, як, то що то тут було скільки євреїв, а тепер, в принципі, нема?
- В.: Ну, не, я тіки пам'ятаю одну таку розповідь, що десь, певно, десь туди, як Кам'янка-Бузька, що там низ, дуже один день, що там дуже багато побили жидів. Сім'ями, з хати забирали і так винести, там було якесь гето, і потім вони їх німці дуже винести. А так більше ніц.
- П.: А ці жовківські жида? Шо з ними сталося?
- В.: Я не знаю. Напевно, побили німці. Вони ж били, стріляли всіх підряд, жидів не перебирали (13Бж).

У процитованому фрагменті вкотре можна помітити брак не лише знань, а й зацікавленості та бажання зачіпати цю тему. Голокост є проблемою значно більшою, аніж просто констатація факту, що «перед війною були євреї», менш приємною для розповідей, аніж якісь історії та анекдоти. Одна з респонденток, молода освічена жінка, що працює в регіональній громадській організації, яка рекламує екологічний туризм регіону, на запитання про єврейську громаду Жовкви докладно і яскраво розповіла про внесок євреїв у культуру та архітектуру міста в минулому. Однак на запитання про Голокост відповіла:

Ну і, я знаю, що щодо Голокосту в Жовкві? Ні, я не, тої історії я не знаю, як відбувався Голокост (14Вж).

Такий стан речей частково можна пояснити тим, як саме викладалася тема Голокосту в процесі освіти. Важливо те, що, порівняно

з радянськими часами, тема Голокосту взагалі з'явилася в шкільних підручниках, однак в освітньому процесі їй не приділено належної уваги. В українських підручниках з історії є лише декларація поваги багатоетнічній у минулому та сучасній Україні; народи, що були національною меншістю (або, іноді, більшістю), які колись жили на території України, згадано дуже побіжно, а інформацію щодо Голокосту, як правило, подано поза українським контекстом (наприклад, антисемітизм у Німеччині як причина Голокосту, концтабори як центр його здійснення), щоправда, згадано про масові вбивства в Бабиному Яру у Києві, де під час німецької окупації загинули десятки тисяч людей¹⁹.

Серед опитуваних представників молодого покоління лише дві особи, розповідаючи про Голокост, згадали конкретних представників єврейської громади. Це не були якісь детальні розповіді, однак їх суб'єктивізм на тлі решти створює враження винятковості. І що прикметно, в обох історіях ішлося про порятунок євреїв християнами. Першу розповіла жінка, бабуся якої під час окупації переховувала єврейську родину: співрозмовниця не знала багатьох подробиць, проте повідомила, де саме переховувалися євреї і що після війни вони виїхали з Жовкви. Вона, без сумніву, пишалася вчинком своєї бабусі, проте, напевно, не усвідомлювала масштабів Голокосту, знання однієї родинної історії не спонукало її до глибшого вивчення цієї теми:

Дідо покійний посадив їх на поїзд і так якби допоміг їм евакуюватися звідси, з України. А куда вони вже подалися, то не можу сказати. Ну факт того, що вони не потрапили в полоні ні до фашистів, ні до росіян. Ну так якби вибрались, а дальше як... не знаю... (15Вж).

---

¹⁹ Див.: Popson N. The Ukrainian History Textbook: Introducing Children to the «Ukrainian Nation» // *Nationality Papers*. – 2001. – Vol. 29, No. 2. – P. 325–350; Rohdewald S. Post-soviet remembrance of the Holocaust and national memories of the Second world war in Russia, Ukraine and Lithuania // *Forum for Modern Language Studies*. – 2008. – Vol. 44, No. 2. – P. 173–184; Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2009. – № 1 (5). – С. 47–59.

Другу історію розповів респондент, який нині живе в будинку, де під час війни переховувалися 17 євреїв²⁰. Якщо попередня співрозмовниця навела історію з життя своєї родини, то цей оповідач був певним чином особисто причетний до тих подій. Коли в 1990-х рр. його відвідала група євреїв зі Сполучених Штатів – двоє врятованих із родинами – він з подивом дізнався, що великий підвал під його будинком під час війни був схованкою для майже двадцяти осіб. Не менше, аніж сама історія, співрозмовника вразила реакція гостей, коли вони спустилися в підвал.

Та здивувався, конешно. Тут було таке, що тут одна... вони тут і в обморок падали тут і плакали. Тут таке було... Перший раз, от тут тоді, як вони приїжджали сюди, то було страшне... я навіть не знав, що вони до того так тут поставляться. Тут одну тут витягали, тут швидко... так було не... не... не дуже так. Але то от згадали шось там чи як... Ну та от так взнав, що воно тут таке є. Для то є місце, а для нас то підвал то підвал (16Бч).

Приїзд врятованих став для оповідача дуже важливою подією. Росіянин за походженням, батьки якого переїхали до Жовкви в 1950-х рр., до того моменту особливо не цікавився історією міста. Особистий контакт з урятованими від Голокосту мав настільки сильний вплив, що минуле набуло значення і стало більш реальним.

Іноді було враження, що молоді респонденти збирають до купи крихти знання про Голокост у Жовкві, аби спромогтися відповісти на запитання інтерв'юера. Кілька разів було досить помітно, що вони замислювалися над цим питанням уперше в житті:

В.: Єврейська громада, ну, можливо, євреї, так по розповідях батьків були. Бо є синагога в Жовкві єврейська, значить і євреї є.

²⁰ На основі мемуарів Клари Шварц, однієї з тих, хто переховувався в цьому будинку, в США написано белетризовану повість, яку також перекладено польською: *Kramer C., Glantz S. Wojna Klary. Prawdziwa historia cudownego ocalenia z Holocaustu* / tłum. A. Sak. – Kraków, 2009. – 347 s. Оригінал щоденника (польською мовою) зберігається в Меморіальному музеї Голокосту в Вашингтоні (USHMM), відеоінтерв'ю Клари Шварц (нині – Клари Крамер) – в архіві USC Shoah Foundation Institute, № 37123.

Але так, що особливо я когось там дуже знала євреїв. [...]

П.: Я так розумію, що колись тут євреїв мало бути набагато більше?

В.: Ну звичайно, якщо є така велика синагога, значить їх було. Але я, я кажу, мої батьки вже ж приїхали пізніше, то, можливо, ще до війни, можливо, ще в ті часи, євреїв було багато, ну якщо така синагога.

П.: А що тут сталося?

В.: Я думаю, що під час війни, коли євреїв так переслідували німці, тоді вони, напевно, всі почали виїжджати. Певно переходувались, хто де міг. Я так думаю, я ніколи, правда, тим не цікавилась. Мені чомусь ніколи не приходило на думку, чому їх дійсно немає так в Жовкві, ну я думаю, що під час війни. Частину, певне, винищили, а частину, хто міг урятуватися, роз'їхались (17Бж).

У цьому фрагменті з'являється дуже характерний мотив надуманого виїзду євреїв, що повторюється в багатьох інтерв'ю (і який є елементом стереотипу про винахідливого єврея, який може собі завжди зарадити в будь-якій ситуації). Цікаво, що твердження, начебто значна частина євреїв виїхала з Жовкви ще до війни, можна почути навіть від тих, хто про Голокост знає досить багато з розповідей рідних:

В.: Розказували, що німців тут було дуже багато, і євреїв винищували і катували і катували. В нас тут базар, то кажуть, що то єврейський цвинтар.

П.: Цвинтар? На базарі?

В.: Ну, жидівський. І тато навіть розказував, каже, що коли він ще був малий, то йшли через місто і чули таке ну, що вони там заганяли їх на той базар, вони там копали могили, їх розставляли біля цього, зразу розстрілювали. Ну, а так щось.

П.: То, видно, тут було більше євреїв до війни?

В.: Було, було. Тут вони мали деякі будинки, магазини вони мали свої. Після війни вони мусіли то все згорнути, повиїжджати. Навіть були такі будинки, що підірвали, позривали. Вони досить такі гарні були, і жили тут, промисловість мали,

не промисловість, а бізнес мали такий, що потім мусіли то всьо згорнути і поїхати.

П.: А то більшість їх знищили, чи вони виїхали?

В.: Частина виїхали, частина знесли (18Вч).

Така тенденція підміни фактів змінює масштаб та значення того, що відбулося, і не лише в аспекті міфічної міграції євреїв, завдяки якій вони начебто уникали смерті під час війни. Іноді респонденти неправильно ідентифікують винуватців трагедії або Голокост як подію не унікальну, яка губиться в морі інших нещасть; прикладом цього є вже згадуване інтерв'ю з жінкою, яка розповіла про свою бабусю, що надала притулок євреям під час війни:

[Бабуся] переховувала євреїв... та... але я вже не знаю, чи перед німцями чи перед радянською владою. Мені здається, що і тими і перед тими, тому що радянська влада тоже була проти євреїв. Вони ж теж... то нація пішла проти нації (15Вж).

Іноді оповідачі наводять в інтерв'ю факти, що, на їхню думку, стосуються Голокосту, а насправді пов'язані з абсолютно іншими подіями, як-от у нижче наведеній цитаті. Співбесідниця, відповідаючи на запитання, чи в Жовкві під час окупації гинули євреї, описує масове вбивство в'язнів енкаведистами:

А дуже багато, там такі пам'ятники такі біля міської ради є, що як люди й йшли, то їх закопували живцем, то навіть як йшли з церкви, то земля ще рухалась (19Бж).

Події Голокосту, які згадує ця респондентка, – це події фактологічно підмінені, проте в моральному вимірі це й надалі лишається пам'яттю про Голокост, а не про вбивства ув'язнених енкаведистами в Жовкві, а отже, підсвідомо дві події в пам'яті жінки накладаються одна на одну. Іноді в розповіді свідка різні події сплітаються, приміром:

П.: А чи бабця розповідала, що їх винищували? Чи, може, в школі?

- В.: В школі розповідали, що винищували євреїв. Завжди. Чи якісь історичні фільми дивлюся, такі, що знищували євреїв. Дуже там палили, бачив, та деколи такі історичні фільми переглядаю часом. Що дуже знущалися над ними. В принципі, над всіма, можна сказати, і над українцями знущалися. Був голодомор.
- П.: Але голодомор – це комуністи, а...
- В.: Ну, я розумію. Але я маю на увазі, що так само, що людина там єврей, українець там, так само більшість, я так чув, що з євреїв знущалися. Багато людей, багато людей винищили (20Вч).

У цьому випадку розповідь про Голокост стає приводом, аби за аналогією розповісти про страждання власної групи. Особливостями такої розповіді є наведення описових структур з опису чужої трагічної долі в описі своєї власної, наприклад, згадуючи про умови транспортування депортованих, вживають слова, що, як правило, є в описі вагонів, що їх використовували для перевезення людей до концтаборів. Таке явище Гаральд Вельцер (разом із співавторами) називає «підміною рамок»²¹. Як і співрозмовники Вельцера, мої респонденти з Жовкви не заперечують Голокосту, однак здається, що вони більш свідомо намагаються підкреслити, що страждання є універсальними і їхня група пережила не менше, аніж євреї.

IV. Наступні покоління: забуття

Крім фрагментарних спогадів та плутанини у фактах, багато разів під час розмов з представниками молодших поколінь я зіштовхувалася з повним незнанням: із 44 інтерв'ю 10 осіб взагалі не знали, що в Жовкві колись жили євреї, або про те, чому вони зникли. Іноді через те, що людина зовсім не цікавиться минулим свого міста, байдуже, яким воно було, небажання знати не було вибірковим, хоч би йшлося про євреїв, поляків чи українців. Одна з респонденток на моє запитання, чи до війни переважна більшість мешканців Жовкви були українці, відповіла: «То я вам не скажу, не знаю. Я не дуже в це вникала» (21Бж).

---

²¹ Див.: *Welzer H., Moller S., Tschuggnall K.* «Dziadek nie był nazistą». Narodowy socjalizm i Holokaust w pamięci rodzinnej // Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka / Red. M. Saryusz-Wolska. – Warszawa, 2009. – S. 351–410.

З усієї розмови з нею можна зробити висновок, що все, що відбулося до її приїзду в Жовкву в 1970-х рр., для неї неістотно, позаяк стосується не лише справ давно минулих, а також «не її», в цьому випадку «не її» були не лише євреї та поляки, а й українці Жовкви. Іноді незнання стосувалося лише групи чужих, а саме євреїв та поляків, за наявності живого інтересу до історії власної групи. Як пише Ярослав Грицак, галицькі українці виховали в собі сильну національну свідомість шляхом забуття не лише про те, що їхні національні герої козаки у Львові відзначилися тим, що сплюндрували греко-католицький собор св. Юра, а й про те, що на Галичині колись жили й численні групи інших (та як саме тут закінчилася їхня історія) – євреїв, поляків, німців. Зникнення їх із пам'яті пришвидшилося тим, що більшості з них по війні просто не існувало фізично²². Ці процеси, тобто вилучення з пам'яті важливих «інших», щоб конструювати колективну ідентичність, тривають до сьогодні. Суб'єктом тих процесів є українське населення Галичини, яке ідентифікує себе з певним західноукраїнським типом національної свідомості – незалежно від того, чи воно народилося в місті, в якому воно проживає, чи приїхало туди з іншого галицького містечка. Звісно, ми не можемо вважати, що у випадку суспільного забування у Жовкві весь час ідеться про ту саму міську спільноту населення, оскільки більшість тих людей приїхала до Жовкви після 1945 року. Але ці люди – принаймні, сьогодні – ідентифікують себе із Жовквою і вважають себе своєрідними «континуаторами» тої української спільноти, яка жила тут раніше. Крім того, у Жовкві все ж таки залишається невелика частина довоєнного населення, котра після війни, а ще більше після 1991 року дуже активна у розвитку місцевої ідентичності та пам'яті. Отже, це аж ніяк не та сама спільнота, але вона сама себе вважає такою, що має з нею сильні зв'язки; саме тому, на мою думку, можна говорити, що ця спільнота забуває чи пам'ятає про події, яких вона сама не пережила.

Таке зникнення з пам'яті подій про Голокост найбільше шокує, коли йдеться про людей освічених, які знають дуже багато про багатокультурну історію свого міста:

---

²² Див.: *Hrytsak Ya. Historical Memory and Regional Identity among Galicia's Ukrainians // The Roots of Ukrainian Nationalism: Galicia as Ukrainian's Piemont / Ed. P.R. Magocsi. – Toronto, 2002. – P. 185–209.*

- П.: А про знищення жовківських євреїв? Чи про це говорилося де-небудь? Чи приватно, зі старожилами, наприклад.
- В.: Не знаю, не можу сказати нічого. А що Ви маєте на увазі – знищення коли, в який період?
- П.: Під час Другої світової майже всі євреї були вимордовані в Жовкві німцями.
- В.: Про це я, фактично, дізнався вже коли, буквально в останні роки. Вірніше, я перепрошую. Ми говоримо тоді про різні речі. Я знаю про замордованих енкаведистами, які були перезахоронені. А про замордованих євреїв я, чесно кажучи, не знаю, і навіть, а що, є в Жовкві, скажемо, десь на цвинтарі якась могила?
- П.: Так. На Великому цвинтарі є.
- В.: То значить – мені мінус (22Бч).

Забуття єврейської громади, а також мовчання щодо цього питання в суспільстві помічають ті, хто пам'ятає. Це насамперед ті співрозмовники, для яких Голокост із різних причин став справою особистою та важливою: завдяки контактам з урятованими, які до війни жили в їхньому будинку та з 1991 р. відвідують їх (автор першої нижче наведеної цитати), чи після того, як дізналися, що в їхньому будинку під час війни переховувалися євреї (автор другої цитати). Часом реакція таких осіб на мовчання в суспільстві дуже емоційна:

Доця, за моєї пам'яті, за побуту тут, за мого ніхто, ні одна свиня не бекнула, що то є єврейське місто, засноване євреями, разом з, вони потім, як вони приїхали, як поставили Тройцю, поставили Петро І тут сказав робити на границі таке вот все, граф Жолкевський почав будувати то місто з церкви і з отої оборонної споруди, але про євреїв ні слуху, ні духу. Дитино, ніби тут їх і не було, ніби то і не вони. [...] А євреїв ніхто навіть не сказав і мені то так дуже дивно, навіть слово «євреї» ніхто не сказав, мені так чогось дуже дивно, може я не настільки так, дитино, так вникаю в ці питання, але якби то говорили, я би чула, я би газеті, я би по телевізору в новинах я би чула (23Бж).

А ми нічого не знали тут абсолютно, тут ніхто тим не афішував, ніхто тим ще... були євреї, були. [...] Знаєте, які часи були. Тоді багато не розказували. Але в принципі шось знав. Отой Ляйнер розказав мені, він дуже хороший був такий... колега, людина, то він деколи розказував шось там... як він втікав, як він тут в гетто був, як він то всьо... (16Бч).

Другий респондент називає причини мовчання в суспільстві щодо цього питання, водночас розповідаючи, звідки він сам довідався про Голокост. З його слів чітко розуміємо, що за радянських часів єдиним джерелом інформації про історію були неформальні контакти. Тож через особисті розмови з поодинокими людьми, які жили в Жовкві ще до війни, а також, як у цьому конкретному випадку, через історію врятованого нові мешканці міста та їхні діти дізнавалися про євреїв, які колись жили в Жовкві. Якщо таких контактів не було, то пам'ять про минуле не передавалася; альтернативою могла стати, в кращому випадку, офіційна інформація, хоча й та аж ніяк не була частиною радянської історичної політики. Як слушно зауважив Тімоті Снайдер, східноєвропейські євреї повоєнною культурою пам'яті були викинуті з цієї пам'яті, так символом Голокосту став Аушвіц, дарма що є тисячі безіменних місць у Східній Європі, де відбувалися екзекуції євреїв²³. Не менш слушне твердження, що у довоєнних сусідів євреїв – українців та інших мешканців Східної Європи – відібрали пам'ять про євреїв, бо упродовж десятиліть пам'ять про Голокост була витіснена на маргінес радянських жертв війни²⁴. Аж до 1990-х років у Жовкві не було жодного пам'ятника, який би нагадував про Голокост, а матеріальна єврейська спадщина (синагога, ритуальна бійня, кладовище) поступово занепадала, і важко сказати, чи така діяльність, як розміщення базару на старому кіркуті, не була випадковою; гадаю, є підстави сприймати її як елемент цілісної стратегії (не)пам'ятання. Власне в такому, ширшому контексті слід дивитися на подані в цій частині моєї праці приклади фрагментарності та невпевненості в знаннях або їх абсолютної відсутності. Люди, які виростили в таких комунікативних умовах, відібрані від обох джерел, які мали б розповідати про історію та формувати

²³ Snyder T. Op. cit. – P. 140–150.

²⁴ Гриневич В. Зазн. праця. – С. 2–8.

суспільну пам'ять: політика викоринення обмежувала або зовсім знищувала родинну традицію переказу, а тоталітарна держава нічого не робила, аби цю традицію чимось замінити. З 1991 р. українська політика пам'яті почала змінюватися, але ці зміни повільні, а на локальному рівні часто взагалі мало помітні. Крім уже згадуваних недоліків в освітній програмі, яку аж ніяк не намагаються доповнити вчителі Жовкви, варто звернути увагу на малозначущість діяльності у сфері пам'яті про Голокост. Якщо мав рацію Стефан Родевальд, що Голокост східноєвропейських євреїв відбувався на периферії, як в топографічному, так і в символічному аспектах, тож і після 1991 р. звільнена від радянської змови замовчування пам'ять про Голокост опинилася на периферії²⁵. Пам'ятники жертвам Голокосту, які з'явилися в Жовкві після розпаду комуністичної системи, для громади міста не існують: фізично – бо найважливіший з них стоїть занедбаний та розорений за кілька кілометрів від міста серед поля, на якому в 1943 р. було вбито кілька тисяч євреїв; але також символічно, позаяк про наявність двох інших (символічна могила на кладовищі та символічний охель цадика на базарі, що раніше був єврейським кладовищем) переважна більшість мешканців Жовкви не знає. Місцева влада не виявляє жодних ініціатив щодо єврейської спадщини міста, також не надає підтримки діяльності громадських організацій, які в українських умовах – маю тут на увазі як загальний стан громадянського суспільства в Україні, так і низький фінансовий та політичний статус українських недержавних організацій – мають досить обмежені можливості. Тож можна сказати, що за умов удаваної відкритості до змін, політика пам'яті щодо Голокосту в Жовкві після 1991 р. майже не змінилася. Парадоксально, але брак реальних дій за умов їх очевидного схвалення частиною мешканців може сприйматися як сигнал про те, що ця проблематика не є істотною²⁶.

---

²⁵ Див.: *Rohdewald S.* Op. cit. – P. 173–184.

²⁶ Варто зазначити, що ані в Жовкві, ані в цілому по Україні немає зацікавленості традиційною єврейською культурою. Натомість у Польщі в багатьох середовищах, особливо серед молоді, відкриття для себе культури польських євреїв, хоч би в етнографічному вимірі музики чи кухні, а також глибше пізнання місцевих спільнот стало способом творення власної регіональної ідентичності (про це також пише Кая Кажьмерська, аналізуючи польську культуру пам'яті в своїй праці «Biografia i ramieś»). Звісно, тут треба враховувати принципово різний статус культури державотворчої нації в Польщі та в Україні.

Гадаю, важко говорити про зміни, які мали б відбутися в такому джерелі переказу, як родинна пам'ять. Так само, як і в офіційному аспекті, теми Голокосту в родинній пам'яті немає; респонденти, яким їхні бабуся з дідусям або батьки розповідали про Голокост у Жовкві, були винятками. На мою думку, не конче треба бути свідком подій, щоби про них розповідати. Тут ідеться радше про те, що ці події не були суспільно значущими, адже, наприклад, про різанину в'язнів жовківської тюрми 1941 року у Жовкві згадують – хоча переселенці також не були свідками цього. У більшості галичанських родин і надалі не розповідають про Голокост; дослідження, проведені соціопсихологом О. Івановою серед українських студентів, свідчать, що всю інформацію про Голокост молодь дістає в процесі освіти (якщо взагалі дістає); вдома про Голокост дізнаються лише ті, хто має єврейське коріння²⁷. Беручи до уваги якість та обсяг знань про Голокост, які дає школа, дуже сумнівно, що молоді люди із Жовкви стануть «непрямими свідками» Голокосту, яких шукає П. Дебуа.

Своєрідною противагою цьому величезному забуттю в Жовкві стали ті люди, які активно беруть участь у збереженні пам'яті про Голокост. Це завдяки їм (а також одному з двох урятованих, які залишилися в місті після війни, прізвище якого часто звучало в розповідях респондентів, – Зигмунду Ляйнеру) у місті з'явилися вже згадані пам'ятники. В 1990-х рр. нинішній заступник директора музейного комплексу в жовківському замку створив громадську організацію під назвою «Світло культури», яка планувала реставрувати наявні та звести нові пам'ятники у Жовкві, зокрема, вбитим євреям. Саме в інтерв'ю з цим співрозмовником я почула слова відвертого визнання та засудження української участі в Голокості. Також це був один з небагатьох, хто глибоко замислювався над причинами та характером Голокосту.

То що сталося з євреями, я вам скажу, що ота от зараза нацизму, вона не тільки в Німеччині панувала, вона заразила всю Європу. Ви ж знаєте, і на слов'янські держави, і на Балканах

²⁷ Див.: *Іванова Е.* Региональные особенности коллективной памяти студентов о Холокосте в современной Украине // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2008. – № 2 (4). – С. 9–28.

і так дальше, і всюди, і в тому числі в Україні. Були досить такі сильні віяння, а тим більше та пропаганда, розкручування відносно євреїв, ну і були можливо й інші деякі об'єктивні підстави, бо часом, наприклад, на Україні доходило до такого визиску євреями нашого населення дуже жажливого, були випадки, коли просто церкви були в оренді в євреїв, ключ вони тримали, і щоб помолитися, треба було заплатити і так дальше, і звичайно лихварство і так дальше, ну ситуація була дуже... дуже складна. І воно так поступово під впливом тої пропаганди викликало в людей потім, коли прийшли ті часи, коли нацисти проводять свою політику і тут підлизуються, підтасовуються під то, бояться противитись офіційній владі, і звичайно, а ті незахищені, гонимі, ну і покотилося всьо на... І українська поліція допомагала німцям тут от з тим ґеттом, і ліквідацією того ґетто. То є відомі речі. Одні ловили і саджали, а інші переховували і врятовували, такі-от були речі. [Пауза] У всіх народів є сторінки і прекрасні, і такі якими треба встидатися якби без винятку (24Бч).

Створена співрозмовником організація вже не проводить своєї діяльності, та це не лише через труднощі, невдачі чи те, що ідея вже не достатньо актуальна²⁸, а й через зміну поколінь. Попри те, що в Жовкві на сьогодні немає нічого подібного до «Світла культури», можна знайти людей, для яких єврейська спадщина та пам'ять про Голокост є важливими елементами ідентифікації рідного міста. Зацікавленість цих людей найчастіше пов'язана з освітою або професією; серед моїх співрозмовників із цієї категорії було два історики (співробітник туристичного інформцентру та член громадської організації), фахівець з історії мистецтва (директор музею) та етнолог (працівниця музею). Остання розповідає про початок свого захоплення історією євреїв Жовкви:

---

²⁸ Спроба «Світла культури» реставрувати синагогу закінчилася великим скандалом. Організації вдалося отримати грант американського фонду на ремонт даху, проте матеріали для ремонту (мідну бляху) викрали. Згодом їх знайшли в пункті прийому кольорових металів, однак вони вже були непридатні для використання.

В.: Ну я собі взяла таку тему, пов'язану з єврейством, ще коли вчилася в університеті. В нас була така кафедра – історія культури єврейського народу. От і там біля мене жили, один, значить, єврей, корінний, який був вивезений з гетто, місцевого Деянівського табору, якому вдалося втекти. Ще він чомусь не хотів розповісти, як йому це вдалося. От. Але я знайшла його реляції в Інституті історичному жидівському в Варшаві, та...

П.: А то хто?

В.: Ляйнер його прізвище. І там потім він мені книжку дав оцю, в нього була «Загида жидув жолкевських». І то так, ніби, почалося. Я почала займатися тою темою, мені було цікаво.

П.: Раніше Ви не знали, чи просто тоді дізналися більше?

В.: Я знала, бо мені бабця розповідала моя про євреїв. [...] Тобто, що євреї жили тут в місті до війни – я знала. Ну вже як прочитала цю книжку про загида жидів жолкевських, то таке враження на мене справило велике. От. І я вже писала курсові роботи. Ну спочатку там не про Голокост, а там взагалі про єврейську громаду, там сімнадцяте, вісімнадцяте, дев'ятнадцяте століття. А потім вже дипломну роботу я написала про Голокост і магістерську також про Голокост. То така історія мого писання. Ну і так вже в процесі там досліджень, то будь-яка інформація, яка траплялася мені про євреїв, я, звичайно, її всю збирала по ходу роботи (25Вж).

Варто підкреслити, що така позиція, як у вище цитованих респондентів, у Жовкві є радше винятком, що частково підтверджує той факт, що розмови з усіма особами з цієї категорії були записані без урахування циклу поколінь – у кожного з них я брала інтерв'ю, знаючи про їхню зацікавленість єврейською тематикою. Суттєвим є те, що ці співрозмовники почуваються відчужено у своєму середовищі і, як стверджують, їхні спроби популяризації інформації про єврейську громаду в Жовкві та про її знищення найчастіше наражаються на байдужість або нерозуміння з боку місцевої влади, зокрема.

V. Епілог: не наша пам'ять – чужа спадщина?

Які можна зробити висновки з проведеного аналізу? Безумовно, найбільше про Голокост пам'ятають представники першого покоління повоєнних переселенців, котрі переїхали до міста одразу по тому, як з Жовкви зникли євреї. Серед них, своєю чергою, найбільше знають про це люди, які до війни жили в довколишніх селах, а після 1945 р. перебралися до Жовкви в пошуках кращої долі; вони єдині, хто бачив на власні очі, як винищували євреїв Жовкви. Про Голокост у Жовкві більше, аніж інші, розповідали переважно ті співрозмовники, які були свідками цієї трагедії в своїх рідних місцевостях, а також більш освічені люди. Однак найважливішим чинником, який вплинув на якість пам'яті про Голокост, на мою думку, став факт підтримування контактів переселенців із корінними мешканцями Жовкви: ті, хто по війні часто розмовляв про воєнні часи зі своїми сусідами, як правило, могли більше розповісти про Голокост у Жовкві. Своєю чергою, до групи, в якій спогади про Голокост були найнезначнішими, а іноді їх не було взагалі, належать переселенці зі Східної України та інших республік СРСР.

Знання наступних поколінь можна було б охарактеризувати як книжково-екскурсійні. Якщо співрозмовники з цієї групи бодай щось знають про Голокост у Жовкві (що саме по собі вже є значним «досягненням»), то ці знання вони отримують з офіційних джерел, перш за все під час навчання, з телебачення чи книжок. Їхні батьки, дідуся та бабусі не розповідали їм удома про Голокост, навіть якщо самі про нього знали. Та попри специфічну ситуацію загального страху, замовчування, поширення в суспільстві різних табу щодо багатьох воєнних тем, мешканці повоєнної Жовкви іноді наважувалися на досить небезпечний крок – розповідь про долю власної групи (наприклад, про свою належність до партизанів, які воювали за незалежність, про переселення), проте не згадували про долі чужих. Знання, отримані з приватних контактів чи з сім'ї, мали серед моїх респондентів лише ті, чий батьки або дід із бабою до війни жили неподалік від Жовкви, а відповідно, і винищення євреїв Жовкви частково вписалося в їхнє переживання війни. Однак навіть їхні розповіді, за двома винятками (рятування євреїв християнами), не торкалися конкретних осіб. За цими уривками пам'яті ховається океан незнання та несвідомості, притому, що іноді межі між звичайною

байдужістю до минулого та викиданням з пам'яті проблеми Голокосту дуже розмиті. Важливо, що забуття не залежить від освіти – у групі осіб, які не знали про долю євреїв Жовкви, до слова, були дві вчительки та інженер.

Підсумком аналізу проблеми пам'яті про Голокост у Жовкві можуть бути дві цитати з інтерв'ю з одним із співрозмовників, який після зустрічі з урятованими євреями відкрив для себе минуле рідного міста.

В.: ...Було таке враження було, що... я бачив, що для них то цікаво, для них то дуже... там вони плакали, падали, там їх піднімали... я бачу як вам так цікаво, кажу, поставте тут якийсь камінь...

П.: Знак якийсь...

В.: Можете поставити, так, знак чи що. Ну вот я подумав, і так і на тому кінець. Як то вам так... ви хочете, то робіть собі.

П.: Умгу. А ви не були проти?

В.: Та ні, абсолютно (16Бч).

В.: Вони ж тут пам'ятник зробили в них такий тут є, той Ляйнер... там, де розстрілювали євреїв. За Жовквою трошки. Там є такий лісок і там він поставив пам'ятник. Такий... ну я би сказав... досить такий, за свої кошти, то всьо... і...

П.: За свої кошти? Але приватні чи єврейської...

В.: Ні, єврейської... там навіть написано там було... я був там коло того пам'ятника, я був... [...] Був там пам'ятник і та їхня... як то називається... таке залізне скріплення такево є... дуже таке...

П.: Менора..

В.: О... та... менора. І потім його почали, надзвичайно його почали там руйнувати, бити туди-сюда... там були мідні букви... да... «пам'яті євреїв», щось там було написано... і почали відривати [...] Забрав її син... він казав, що то саме, що є знамените до того пам'ятника... я так поняв що... там вже нічого нема (16Бч).

Обидва фрагменти свідчать, наскільки «не нашою» є пам'ять про Голокост для мешканців міста, які оселилися в ньому після 1945 р. В принципі, євреї можуть поставити пам'ятну дошку, яка б нагадувала про Голокост, власник будинку не заперечуватиме, проте він не зробить цього сам. Пам'ятник жертвам Голокосту постав з ініціативи єврея з Жовкви і за кошти єврейської діаспори, але коли його зруйнували, рештки забрав син на той час уже померлого врятованого. Подібні вчинки не притаманні місцевим мешканцям (не враховуючи невідомих вандалів, які знищили пам'ятник, але це була, радше, спроба пожитися, аніж вияв справжнього антисемітизму). Очевидним є те, що жоден із моїх співрозмовників не був безпосереднім свідком Голокосту, старші надто пізно приїхали, а молодші надто пізно народилися, для жодного з них ця трагедія не може бути елементом біографічних спогадів. Однак колективна пам'ять може бути більш чи менш особиста, сповнена емоцій та переживань, сприйнята як «своя». Події Голокосту для нових мешканців Жовкви видаються такими віддаленими, які ніколи не були пережиті, до яких вони не мали ніякого стосунку, тож не згадувані аж до їх повного забуття. Згідно з класифікацією Рози Леман, усі мої респонденти належать до групи «чужих»; і в більшості є чужими, які або чули мало, або не чули взагалі, тож не можуть виступати як свідки Голокосту. Ця відчуженість має різні форми та виміри: просторовий (перше покоління мігрантів, які під час Голокосту жили деінде), часовий (друге покоління мігрантів, які народилися вже після Голокосту), а також моральний – коли жертви Голокосту вилучаються з громади, яка сприймається як «своя».

Питання про причини такого незнання змушує звернутися нас до методів формування колективної пам'яті, яка утворюється внаслідок взаємодії різних джерел передачі інформації: офіційного (державного), особистого (перш за все родинного) та громадського, але не пов'язаного з історичною політикою держави. Про те, чому у випадку Жовкви родинні розповіді про Голокост були і лишаються такими незначними, я написала вище. Варто було б ще раз задуматися, чому на сьогодні такою обмеженою є діяльність офіційної сторони, а також чому суспільно-громадський аспект має таке мале значення. Відповідь на перше запитання, хоча вона і виходить за межі цієї праці, дуже проста: Голокост не був і не є пріоритетною темою української історичної політики після

1991 р. Хоча ця тема не заборонена, як за часів СРСР, офіційна історіографія здебільшого її ігнорує, а саме вона є основною складовою освітнього дискурсу²⁹. Як написав А. Подольський, провину за такий стан речей вже не можна перекладати на радянську спадщину, хоча певною мірою українська історична політика є продовжувачкою радянської: вона замовчує Голокост, аби не применшувати значення «наших» жертв – українців, що загинули під час війни, Голодомору чи інших радянських репресій³⁰. Зрештою, ця трагедія стосується не лише Голокосту, так само невивіреною темою були, скажімо, антипольські акції УПА під час війни та пізніші переселення поляків. Як в історичній політиці української держави, так і в громадських дискусіях сьогодні Голокосту немає місця, позаяк обидва ці простори спрямовані на увіковічення «власних» жертв та «власних» героїв, що так само, як і Голокост, замовчувалися в СРСР. Відсутність державної політики пам'яті, спрямованої на увічнення Голокосту, не конче означає, що немає громадської активності в цій сфері, – досить поглянути на неформальні, ініційовані громадськістю заходи, які відновлюють у суспільстві пам'ять про український підпільний рух за незалежність, який ще в 1990-х роках для української влади не був вартим уваги. Однак увічнення жертв Голокосту з боку громадськості майже немає, позаяк індивідуальна і колективна пам'ять про Голокост за радянських часів була успішно маргіналізована і практично повністю знищена, як були знищені і самі місцеві громади Галичини. Це добре бачимо на прикладі Жовкви, де спочатку зникло населення, яке тут жило до війни, – євреї, поляки, українці, а потім і пам'ять про нього. Сьогодні можливе і потрібне не стільки відновлення пам'яті, скільки її клопітке «відбудовування» практично повністю від початку. Однак, на мою думку, доки це не стане частиною української стратегії пам'яті на державному рівні, буде важко сподіватися на швидкі результати.

²⁹ Безумовно, в Україні відбуваються важливі дискусії на тему Голокосту (тут треба згадати полеміку в часописі «Критика» Я. Грицака та С. Грачової, яка стосувалася участі українців у Голокості, або ж нещодавній гарячий диспут довкола книжки О. Бартова «Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-day Ukraine»), але, скажімо, порівняно з польськими дискусіями щодо книжок Я.Т. Гросса, українські не виходять за межі вузьких кіл зацікавлених тематикою інтелектуалів.

³⁰ Див.: Подольський А. Зазн. праця. – С. 47–59.

Показчик респондентів

- 1Аж – полячка, народилася 1928 р. в м. Лодзі, батько – українець, у 1945 р. виїхала в Україну. Працювала на молокозаводі. Одружилася з місцевим українцем.
- 2Аж – українка, народилася 1927 р. в заможній селянській родині неподалік від Жовкви. З 1945 р. була зв'язковою УПА. В 1950 р. з усією сім'єю вивезена до Сибіру. До Жовкви повернулася в 1962 р. Працювала на фабриці. Чоловік – українець родом з-під Жовкви.
- 3Ач – українець, народився 1934 р. в селі Золочівського повіту в бідній селянській сім'ї. Закінчив міліцейську школу, з 1958 р. працював слідчим, пізніше начальником слідчого відділу Жовкви. Дружина – українка зі сходу.
- 4Аж – українка, народилася 1929 р. в селі під Жовквою. В 1951 р. переїхала до Жовкви, працювала вчителькою. Чоловік – українець зі сходу.
- 5Аж – українка, народилася 1928 р. в селі під м. Томашув Любельський. В 1944 р. разом із сім'єю насильно переселена в Дніпропетровську область, в 1946 р. намагалася повернутися додому, але оселилася в Жовкві. Чоловік – росіянин, офіцер Радянської армії. Працювала в типографії.
- 6Ач – українець, народився 1930 р. в селі під м. Томашув Любельський. В 1946 р. його сім'я добровільно переїхала в радянську Україну. Кілька місяців жив під Бережанами, переселився в Жовкву. Працював у держадміністрації та в Службі безпеки. Дружина – українка з-під Жовкви.
- 7Ач – українець, народився 1925 р. в селі під м. Томашув Любельський. У 1944 р. його сім'я добровільно переїхала до Дніпропетровська. В 1946 р. намагалися повернутися назад, але врешті-решт поселилися в Жовкві. Працював фізично.
- 8Аж – росіянка, народилася 1918 р. в селі Курської обл. Закінчила педагогічне училище. Вийшла заміж за працівника районного осередку компартії. Під час війни чоловік загинув на фронті, а її було евакуйовано до Киргизії. Записалася добровольцем до Червоної армії, дійшла до Берліна. Після демобілізації

направлена на роботу в районний осередок компартії в Краковці, пізніше – в Жовкві. Одружена з росіянином.

- 9Аж – росіянка, народилася 1923 р. у Краснодарському краї. Її батьки та брати із сестрами померли під час Голодомору. Під час війни її направили працювати в польовий госпіталь під Жовквою. В 1947 р. оселилася в Жовкві, працювала в лікарні. Чоловік – українець з Житомирщини.
- 10Аж – українка, народилася 1927 р. в селі Полтавської обл. Її батьки загинули під час сталінських репресій в 1930-х і 1940-х рр., виросла в дитбудинку. Закінчила педагогічне училище, в 1948 р. вийшла заміж за інженера, росіянина, який був направлений на роботу в Жовкву. Працювала вчителькою.
- 11Аж – українка, народилася 1923 р. в селі Київської обл. Під час війни була в Німеччині на примусових роботах та в концтаборі. В 1946–1948 рр. працювала вчителькою на Тернопільщині, в 1950 р. вийшла заміж за радянського офіцера (українця з її рідного села) і разом з ним переїхала до Жовкви. Працювала в школі.
- 12Бч – українець, народився 1942 р. в селі Хелмського повіту. В 1946 р. його сім'ю переселили до Дніпропетровська. В 1947 р. перебрався до Жовкви. Працював електриком.
- 13Бж – українка, народилася 1963 р. в Жовкві. Донька респондентки 2Аж. Закінчила профтехучилище, тепер безробітна.
- 14Вж – українка, народилася 1981 р. в Жовкві. Її дід з бабою були зі Львова, після війни їх вислали до Сибіру. У Львові закінчила факультет культурознавства, навчалася в Канаді. Працює в туристичному відділі міськради Львова. Разом з чоловіком створила громадську організацію, яка займається культурним та туристичним розвитком міста.
- 15Вж – українка, народилася 1978 р. у Жовкві. Вивчала економіку у Львівському університеті. За фахом не працює, виховує дітей.
- 16Бч – українець, народився 1956 р. Батьки – росіяни, батько був міліціонером, мати – із сім'ї репресованих у 1930-х рр., після війни, тікаючи від голоду, перебралася в Галичину. Сам працював міліціонером.

- 17Бж – українка, народилася 1966 р. в Жовкві. Її батьки родом з м. Томашув Любельський, опинилися в Жовкві під час примусових переселень 1944–1946 рр. Освіта середня. Займається домашнім господарством.
- 18Вч – українець, народився 1973 р. в Жовкві. Його матір примусово переселили до Жовкви з околиць Любашова в 1946 р., батько родом з Жовкви. Освіта середня, працює в приватній фірмі.
- 19Бж – українка, народилася 1944 р. в селі біля м. Сянок. В 1944 р. її сім'ю примусово переселили до Жовкви. Працює бібліотекаркою.
- 20Вч – українець, народився 1984 р. в Жовкві. В 1945 р. його дід з бабою, що родом з Любачова, переїхали в Жовкву. Працює вчителем фізкультури.
- 21Бж – українка, народилася 1954 р. в селі біля Золочева. На початку 1970-х рр. переїхала працювати до Жовкви. Працювала в типографії. Невістка респондентки 1Аж.
- 22Бч – українець, народився 1949 р. в Жовкві. Закінчив економічний факультет у Львівському університеті, пенсіонер, живе у Львові.
- 23Бж – українка, народилася 1955 р. в Жовкві. Донька респондентки 5Аж. Закінчила історичний факультет у Львівському університеті. Протягом 15 років працювала в міліції в Кривому Розі. Зараз займається нетрадиційною медициною.
- 24Бч – українець, народився 1955 р. в селі під Жовквою. Випускник Львівської політехніки, інженер. В 1977 р. переїхав працювати до Жовкви. В 1990 р. створив громадську організацію «Світло культури», яка була ініціатором реставрації багатьох пам'яток Жовкви та будівництва пам'ятника жертвам Голокосту. Заступник директора музейного комплексу.
- 25Вж – українка, народилася 1973 р. в Жовкві. Її дід з бабою родом із села під Жовквою та з Волині. Працює в музеї, пише кандидатську дисертацію про Голокост жовківських євреїв.